

**МІСЦЕ ЮСТИНА ФІЛОСОФА (МУЧЕНИКА) У ПОСТАНОВЦІ
ТА ВИРІШЕННІ ПРОБЛЕМИ СПІВВІДНОШЕННЯ ВІРИ ТА РОЗУМУ**

© Качмар Святослав, 2013

Розглядається бачення Юстином філософом проблеми співвідношення віри і розуму. Стверджується, що проблема співвідношення віри і розуму Юстином розв’язується на користь віри, проте з залученням понять та ідей грецької філософії.

Ключові слова: розум, віра, Юстин філософ (мученик), апологетика, Логос.

Svjatoslav Kachmar. The Place of Justin Martyr in the Formulation and Resolve of the Problem of Relationship between Reason and Faith.

The article runs about the of the view of Justin Martyr on the relationship between reason and faith. The author confirms that in the works of investigated apologist the problem of relationship between faith and reason is resolved in favor of the first. Though Justin still uses terms and ideas of Greek philosophy but in another style of thinking.

Key words: reason, faith, Justin Philosopher and Martyr, apologetics, Logos.

Актуальність теми та аналіз стану проблеми в останніх за цією темою дослідженнях. По-перше, актуальність теми обґрунтована тим, що християнська апологетика, до якої належить Юстин філософ, належить до так званої донікейської патристики (у часових рамках – до легітимізації християнства 313 р.), часу, коли були сформовані взірці ранніх апологетичних творів¹, що і сьогодні залишаються парадигмальними, оскільки вони вперше торкнулися цілої низки питань, важливих з позиції як християнського світобачення, так і з позиції використання тих чи інших засобів історичного сперечання між різними світоглядами та культурами.

По-друге, актуальність теми може бути підкріплена і зверненням до авторитетного джерела: в одній із своїх останніх праць папа Бенедикт XVI зазначає суспільно-культурну актуальність нашої теми. Автор вступу до книги папи пише: “Наполягаючи на актуальності вчення отців, Бенедикт XVI має на увазі перш за все два аспекти. По-перше, проблематику взаємовідношення між вірою і розумом... отці – від Юстина філософа і мученика до святого Августина – з усією рішучістю дотримувались принципу згоди між філософським розумом і євангелічною вірою... За думкою Бенедикта XVI, концепція розуму і нині потребує “розширення”, аби ми могли досліджувати і осягати ті аспекти дійсності, що виходять за рамки “чистої емпірії” [1, с. 2–3]. “Розум, що залишається глухим до божественного і відводить релігії місце серед субкультур, не здатний увійти у діалог культур”, – говорить папа вже на своїй лекції у Реґензбурзі [2].

По-третє, проблема співвідношення віри і розуму у баченні Юстина набуває актуальності також у зв’язку з дискусіями між католиками і протестантами стосовно так званої еллінізації первинного християнського вчення, офілософування християнської керигми, первинного послання Христа, і звідси заклик, з боку протестантизму, повернутися до первинного християнства.

По-четверте, ця проблема має й особистісно-практичну актуальність в перерізі питання співвідношення християнства з іншими релігіями: особливе значення цієї теми пов’язане з поверненням суспільного інтересу у ХХ ст. до релігійності в пост-секуляризованому варіанті. Для християнства і кожного свідомого християнина зокрема виникає потреба відповісти такому

¹ Жанр апологетики не відійшов у минуле: із кожним поворотом історії християнство має відповідати на виклики часу, на зміни у суспільному житті та інтелектуальній атмосфері суспільства.

негативному для них виклику¹, посилаючись на раціональні аргументи, з повною свідомістю ролі і меж застосування розуму.

І нарешті, по-п'яте, існує й теоретична актуальність опрацювання окресленої теми. Вітчизняних та російських досліджень історичного місця св. Юстина у християнській філософії і богослов'ї є обмаль, не говорячи вже про спеціальні дослідження проблеми співвідношення віри і розуму в його творчості, яких просто немає. У той самий час на Заході написано дуже багато про Філософа (детальніше про дослідницьку літературу, присвячену постаті Юстина, дивіться нижче). Тож, природно, виникає потреба в окресленні загальної картини його місця у постановці та вирішенні проблеми співвідношення віри і розуму у християнстві. Таке окреслення маємо намір здійснити, аналізуючи теорію богопізнання, концепції Логосу і проявів впливу античної філософії на богослов'я Юстина.

Вітчизняні науковці, як говорилося, спеціально проблему співвідношення віри і розуму у працях Юстина не досліджували, проте є дві статті, дотичні до теми: У. Головач та В. Жуковського. Є кілька праць, також дотичних до окресленої теми і в російській науці: М. Приходько, А. Гагінського, Р. Омельчук, І. Кокіна. Але найбільше до розробки нашої теми статтями та монографіями, насамперед В.Е. Хелемана, Дж. Т. Пірвса, Е.Р. Гудінафа, Л.В. Барнарда, Е.Ф. Озборна та Дж. Д. Алерта, долучилася західна наука. Також ми використали праці, присвячені дослідженню історії християнської філософії та богослов'я: О. Барленхевера, Дж. Тайкстерона, Е. Жільсона, А. Гарнака, С. Трубецкого, Н. І. Сагарди, архимандрита Кіпріана (Жерна), І. Реверсова, В. Лурье і А. Сидорова.

Юстин мученик та філософ є, за загальною думкою [див.: 4, chapter 2], найвидатнішим апологетом християнства II ст. Юстин в своїх працях, а до нас їх автентичних дійшло три (дві “Апології” та “Діалог з Трифоном юдеєм” (150 – 160 pp.), вгледів ті проблеми, які рано чи пізно повинні були стати ключовими для розвитку християнської доктрини.

Теорія богопізнання Юстина. “Філософом” його назвав апологет III ст. Тертуліан [5, с. 34], оскільки Юстин був першим мислителем, який гостро поставив питання про співвідношення християнського віросповідання та філософії, зокрема, в ракурсі співвідношення віри та розуму. Філософія для нього була не просто теоретизуванням над світобудовою, а тим, що веде до Бога і з'єднує з Ним. Він вдається до пошуків істинної філософії, спочатку наблизившись до стоїцизму. Проте стоїки не знали Бога і вважали, що знати Його, немає необхідності. Він йде до перипатетиків, але там нашттовхується на вимогу оплати навчання, що різко суперечить його баченню філософії. Піфагорійці, до яких він йде далі, вимагають спочатку навчитися музиці, астрономії та геометрії, що також, на думку Філософа, тільки б відсторонило його від богопізнання. Нарешті він заспокоюється у школі платоніків². Від них він дізнається те, що хотів знати. “Осягнення безтілесних предметів захопило мене найвищою мірою... швидко я сповнився надією, що ось-ось побачу Бога” [6, глава 2]. Проте якраз у цей час Юстин зустрічається з невідомим нам християнським старцем, зустріч і бесіда з яким описані в “Діалозі з Трифоном юдеєм”; у цій розмові ми знаходимо ключові для нашої теми місця.

Діалог точиться довкола шляхів богопізнання, і старець, за свідченням Юстина, вміло, в стилі платонічних діалогів, проводить демаркаційну лінію між платонізмом і християнством у цьому питанні. Спочатку старець протиставляє “діяльного мудреця” софістові, маючи на увазі під

¹ Йдеться про спроби секулярної релігійності нівелювати специфіку кожної релігії, аби зібравши з кожної з них найкраще, створити свій релігійний ерзац.

² З цього усього добре бачимо відмінність усієї тогочасної грецької філософії, окрім платонізму, від християнського вчення: її неможливість і незацікавленість задовольнити природне прагнення людини осягнення Абсолюту на відміну від такої можливості, що давало християнство. Так про філософію цього періоду пише Дж. Прівс, посилаючись на знаного історика античної філософії Е. Целлера: готовність філософії до християнства була повною, була усвідомлена необхідність пізнання Бога і неможливість зробити це розумом, а істини, які вже були відкритими, потребували повнішого і правильнішого відкриття через Одкровення Боже [див.: 8, lecture 2].

останнім лише любителя мудрувати [див.: 6, глава 3]¹. Далі старець питає Юстина, чи можлива для людини зустріч із Богом, і якщо так, то які засоби для цього має людина. Юстин спочатку, сповідуючи позиції платонізму, наголошує на підвладності усього розумові², проте потім, керований запитаннями старця, доходить висновку, що знання про Бога отримуються не досвідом і міркуванням, а видінням. Очевидно, що старець тут має на увазі особливий досвід, досвід Одкровення [див.: 6, глави 4, 1]. Врешті старець розкриває глибинну відмінність християнського богопізнання від платонівського: “Якщо душа безсмертна і живе вічно, то це не тому, що вона є життям, як вчить Платон, а тому, що вона отримує її, як навчають християни, душа живе, тому що цього бажає Бог...” [6, глави 2–6], а, значить, і неможливо самими силами розуму, без Божого Одкровення, пізнати Бога [див.: 10, глава 2]. Проникнувши у запропоновані старцем священні писання християн, Юстин зрозумів, що саме “ця філософія є єдина, тверда і корисна” [див.: 6, глава 8], продовжуючи носити свою філософську мантию.

Так, відбулася зміна акцентів в уявленнях Юстина про богопізнання: з розуму на одкровення, на особливий містичний досвід. Звісно, Юстин, як пише М. Сагарда, напевне, був переконаний старцем не суто теоретичними аргументами, а був підготовлений до сприйняття нового світобачення попередніми внутрішніми пошуками [див.: 11, глава 1].

Концепція Логосу. Отже, Юстин, хоч і рішуче, але відкинув грецьку філософію, проте залишив за новим християнським вченням саму назву “філософія” і, більше того, визнавав, що і грецькі любомудри перебували на шляху до істини, оскільки, по-перше, Мойсей жив давніше за усіх філософів, тож вони запозичили свої ідеї у нього: “Все, що було коли-небудь сказано істинного, — наше” [14, глава 13]. А по-друге, оскільки Христос – це Логос, а Логос відіграє головну роль у творінні світу [див.: 15, глави 59, 64], і сім’я Його [див.: 7, глава 44] розсіяні всюди, то, природно, що і до Христа люди мали частку Його мудрості, проте повнота істини все ж належить людині після приходу Христа в тілі, якому повірили не тільки філософи і вчені, а й ремісники, і зовсім неосвічені [див.: 14, глава 10]. У цих міркуваннях Юстин використовує аргумент, який ще до нього використовували юдейські апологети³ Євполен, Артапан, Арістобул та Філон Александрійський⁴ [див.: 12, с. 130]) на користь переваги юдейської релігії над грецькою філософією як за часом, так і за змістом. Тож стародавні філософи, зокрема Сократ, частково пізнали Христа, попри те, що їм в цьому часто ставали на перешкоді демони; це вони змусили людей стратити Сократа [див.: 15, глава 5].

До останнього часу у західній науці відбуваються дискусії стосовно джерел ідеї Логосу, використаної Юстином. Треба сказати, що якоїсь домінуючої точки зору на цю проблему не існує. Так, Л.В. Барнард підсумовує ці довготривалі дебати: за філонівське походження виступає Е.Р. Гудінаф, за стоїтичне – Дж. Барді, за середньоплатоністичне – К. Андерсен [див.: 16, р. 88]. Кожна версія має право на існування, – вважаємо ми. Проте попри певну схожість поняття Логосу в Юстинових попередниках, вони істотно відрізняються від Логосу власне у Юстиновій концепції: в жодного з попередників філософів Логос, наголошує на головній відмінності Л.В. Барнард, не втілюється [див.: 16, р. 87]. Окрім того, прямих цитат Філона, стоїків чи платоніків з цього приводу в Юстина не зустрічається. Існує й версія апостольського (Йоан. 1: 1-5) чи біблійного походження цього поняття [див.: 9, глава 9; 11, глава 2], проте основне заперечення цієї версії полягає також у

¹ На безплідності самого теоретизування дуже часто наголошували Отці церкви пізніших поколінь [див.: 7, с. 123, 220].

² Слід зазначити, що архімандрит Кіпріан (Керн) безпідставно, на наш погляд, подає ці слова [див.: 9, глава 9], як характеристику Юстинової теорії богопізнання після навернення, в той час, як слова в ній належать Юстину, який тільки вперше безпосередньо стикається з християнством. Тому філософська і богословська позиція Юстина, на думку Керна, визнається схильною до платонізму, водночас, як ми вважаємо, хоч вона в деяких моментах справді наближається до платонізму, але зовсім в інших точках дотику (детальніше про це йтиметься згодом).

³ Про вплив на християнську апологетику юдейську [див.: 11, глава 2].

⁴ Хоча є підстави продовжити цей ланцюжок тих, хто до Юстина використовував такий аргумент, аж до Платона [див.: 13, с. 20].

відсутності прямих цитат з четвертого Євангелія. Додамо, що дослідники не звертають уваги на паралелі деяких моментів концепції Логосу Юстина (“не висновувавши звідси, що зовсім невинні всі люди, що до Нього народилися... Ті, хто жили згідно слова, суть християни, хоч би і вважалися безбожниками” з концепцією відповідальності перед Богом, і язичників, що померли до Христа, в а. Павла (Рим. 1: 16-18). На нашу думку, цей паралелізм може бути ще одним аргументом на користь біблійних витоків Юстинової концепції.

Використання Юстином філософом стоїчної ідеї існування світового Логосу та окремих “логосів-насіння” для осмислення світобудови та історії, як пише архімандрит Кіпріан (Керн), стало підставою для докорів на адресу Юстина у надзвичайній нібито прихильності до філософії на шкоду християнству [див.: 9, глава 9]. Е.Ф. Озборн пише, що якщо вважати Логос Юстина природним розумом, а так роблять деякі дослідники, то Юстинова позиція може вважатися інтелектуалізмом [див.: 18, р. 39]. Справді, в текстах філософа часто зустрічаємо позитивне значення ролі розуму в богопізнанні тих, хто наближався до істини до Христа: “Але коли Сократ вирішив виказати це, керуючись істинним розумом і дослідженням, і відвести людей від демонів...” [15, глава 5], “... ті, котрі не розмірковували розумом про їх дії, будучи охопленими страхом, і не знаючи, що це були злі демони, називали їх богами...” [15, глава 5] тощо. Проте існують і протилежні за змістом місця, наприклад: “... повірили не тільки філософи і вчені, але і ремісники і зовсім неосвічені, не дивлячись ні на славу, ні на страх, ні на смерть, тому що до усього цього приводить сила невимовного Отця, а не засоби людського розуму...”. Тож попри те, що Юстин не надто строгий у своїй термінології [див.: 17, chapter C. 3], і розрізняючи розум істинний та людський, він не уточнює, що саме має на увазі під цими поняттями, все ж ми вважаємо, що в такий спосіб Юстин ототожнює істинний розум з пізнанням через одкровення, а людський – з пізнанням розумом, що покладається сам на себе, в такий спосіб не зраджуючи концепції богопізнання, прийнятій ним від невідомого християнського старця.

Прояви впливу античної філософії на богослов'я Юстина. За загальнопоширеною думкою, серед дослідників, навіть після навернення у християнство, Юстинове богослов'я не полишає зв'язків з грецькою філософією, насамперед з платонізмом. Так, наприклад, Пірвс пише, що Юстин вслід за Платоном стверджує, що Бог створив світ з безформної матерії, хоча це не узгоджується з абсолютною всевладністю християнського Бога [див.: 8, lecture 2]. Л.В. Барнард говорить про перекування непізнаності, невимовності, трансцендентності Бога у Юстина з середнім платонізмом [див.: 16, р. 16]. Е.Ф. Озборн твердить, що Юстин використовує в своїх творах назви Бога: “батько” і “творець усіх речей” є поняттями не біблійними, хоча Юстин і поєднує їх з біблійними цитатами. Ці терміни походять з “Держави” (батько) і з “Тімея” (творець). Після Платона ці терміни через Посейдонія у середньому платонізмі, через Філона, Нуменія і герметичні писання переходять у християнство. У Старому і Новому Завітах батьківство Бога проявляється здебільшого як персональна опіка, а не творча активність [див.: 18, р. 20].

На ґрунті закидів Юстину щодо приписування філософського характеру богослов'ю протестантські автори звинувачували Філософа у відході від лінії першохристиянства [див.: 8, lecture 2], у цьому в ХХ ст. особливу роль відіграв А. Гарнак: “...намагаючись представити християнство освіченим як найвищу та безсумнівну філософію і довести його значення також і поза релігійними умовами, вони [апологети – примітка автора] розвинули морально-розсудковий образ мислення, який язичники-християни з самого початку нав'язали Євангелію як християнський. Цим вони перетворили християнство в дещо раціональне...” [19, часть 2]. Католицькі та православні дослідники ж говорили про творче перетворення понять та ідей еллінської мудрості на ґрунті християнства [див.: 20, вступление; 9, глава 9; 11, глава 2]. І справді, переважно все те, що Юстин запозичує в еллінів і наведене вище, не розходиться з ідеями Священного Писання, а такі місця, як, наприклад, існування матерії, яку Бог оформляє і тому не є абсолютним творцем, можна пояснити проблемами зростання християнського богослов'я¹. Доволі виважену позицію з цього приводу висловлює Прівс: “Я не заперечую, що Юстин вірив у особистісність Бога..., але думаю, Юстин не

¹ Подібні відхилення від ортодоксії притаманні майже усій християнській літературі донікейського періоду.

усвідомлював до кінця божественної особистості... він не звільнився від висловів та ідей, що йшли з нею в розріз” [8, lecture 2].

Сильніший ж, на наш погляд, є закид того ж Дж. Прівса щодо раціональності богослов'я Юстина у тому розумінні, що для Філософа причина приходу Христа пов'язана з потребою навчання людства, а не з його звільнення нас від смерті та гріха. Більше того, вважає Дж. Прівс, у тих випадках, коли він говорить, що через його страждання ми отримуємо зцілення, то контекст, у якому він це говорить, дає зрозуміти, що зцілення це розуміється як виправлення наших помилок через наближення до істини [див.: 8, lecture 2].

М.І. Сагарда ж і цей аргумент, на нашу думку, доволі резонно заперечує: “Якщо Християнство апологетів зведено до філософської сутності його, – що певною мірою відмічено правильно, – то причину цього треба шукати не у викривленні їх віри, не в раціоналізмі їх богослов'я... Характер творів і форма викладення визначаються його ціллю – вона повинна бути і масштабом, за яким потрібно судити про нього” [див.: 11, глава 2].

Так загалом виглядає ситуація еллінізації християнства на прикладі нашого апологета. Багато в ній суперечливих моментів, і кожна сторона (протестанти і католики з православними), на наш погляд, в чомусь має рацію. Проте справа виглядає схожою з попередньою проблемою Логосу в Юстина. Оскільки, як ми бачили, якихось абсолютно переконливих аргументів на користь відсутності істотних змін в богословських поглядах Юстина немає, тобто заперечення православних і католицьких дослідників, на наш погляд, має достатнє обґрунтування, ми визнаємо позицію останніх переконливішою. Окрім того, суголосно з нами пише в одному з найостанніших великих досліджень Юстинової філософії і богослов'я Дж. Алерт. Він стверджує, що попри наявність великої кількості дослідників, які вважають відношення Юстинового богослов'я до грецької філософії як повною асиміляцією, так і повним відкиненням, все ж останні розвідки мають тенденцію до розуміння відношення Юстина до філософії як критичної асиміляції [див.: 21, р. 7].

Висновки. Аналізуючи місце Юстина філософа (мученика) в історії проблеми співвідношення віри та розуму, відзначимо, що, по-перше, від Юстина починається аналіз цієї проблеми в християнській думці. По-друге, апологет не абсолютно відкидає філософію, а навпаки, вперше християнство називає філософією, в такий спосіб визнаючи між ними певну спільність. По-третє, завдяки аргументу хронологічної вторинності греків порівняно з юдеями та поняттю Логосу визначає точне співвідношення між грецькою філософією та культурою і християнством, як відношення між частковою та повною істиною. Саме істинний розум, що пізнає через одкровення Логосу, а не людський, замкнений на собі розум, має можливість наблизитися до істини. По-четверте, активно використовує поняття та ідеї еллінської філософії у своїй філософії та в богослов'ї, за що заслуговує на неоднозначну оцінку з боку дослідників. Протестантські автори часто саме Юстина вважають родоначальником еллінізації християнства. Ми ж спробували довести, що оскільки теорія богопізнання у св. Юстина може бути однозначно охарактеризована як така, що цілковито ґрунтується на біблійних началах, а богослов'я його, і зокрема, учення про Логос не можуть вважатися однозначно інтелектуалістськими, хоча вони і справді мають відтінки грецької філософії, то серйозних підстав звинувачувати Філософа у “зраді” християнства немає.

1. Бенедикт XVI. *Отцы Церкви. От Климента Римского до святого Августина* / Бенедикт XVI / пер. с итал. О. Хмелевская. – М.: Издательство ББИ, 2012. — vi + 184 с. – (Серия “Современное богословие”). 2. Ратцингер Й. *Вера, разум и университет. Воспоминания и размышления.* – [Електронний ресурс] / Йозеф Ратцингер // Окончательная редакция лекции Бенедикта XVI в Регенсбурге. – Режим доступу: http://www.benedikt XVI.ru/index.php?Itemid=53&id=309&option=com_content&task=view. 3. Tixeront J. *A Handbook of Patrology.* – [Електронний ресурс] / J. Tixeront. – St. Louis: B. Herder book co., 1920. – 399 p. – Режим доступу: <http://archive.org/details/ahandbookpatrol00tixegooga>. 4. Bardenhewer, O. *Patrology: the lives and works of the fathers of the church.* – [Електронний ресурс] / O. Bardenhewer. – Freiburg im Breisgau; St. Louis: Mo., B. Herder., 1908. – 680 p. – Режим доступу: <http://archive.org/details/>

patrology/liveswo00bardrich. 5. Тертуллиан Против Валентиан. – [Электронный ресурс] / Тертуллиан / пер. с франц. Е. Карнеева // Творения Тертуллиана, христианского писателя: в 4 ч. – СПб., 1847–1850. – Т. 4. – 1850. – 241 с. – Режим доступа: <http://rutracker.org/forum/viewtopic.php?t=2655585>. 6. Иустин, философ и мученик Диалог с Трифоном иудеем. – [Электронный ресурс] / Св. Иустин, философ и мученик // Творения. – М.: Паломник; Благовест, 1995. – С. 125–132. – Режим доступа: <http://www.aleteia.narod.ru/just/tryph.htm>. 7. Шпидлик Ф. Духовная традиция восточного христианства. Систематическое изложение / Фома Шпидлик. – М.: Paoline, 1999. – 496 с. 8. Purves G. T. The Testimony of Justin Martyr to Early Christianity. – [Электронный ресурс] / G. T. Purves. – London: J. Nisbet & Co., 1888. – 302 p. – Режим доступа: <http://archive.org/details/testimonyofjust00purv>. 9. Киприан (Керн), архим. Патрология. – [Электронный ресурс] / Архимандрит Киприан (Керн). – М.; Париж: Свято-Сергиевский православный Богословский институт в Париже: Изд-во ПСТБИ, 1996. – 69 с. – Режим доступа: www.aleteia.narod.ru/inquisitio/kern1/kern0.htm. 10. Сидоров А.И. Курс патрологии. – [Электронный ресурс] / Алексей Иванович Сидоров. – М.: Русские огни, 1996. – 101 с. – Режим доступа: http://krotov.info/history/02/sidorov/ind_sid.html. 11. Сагарда Н. И. Лекции по патрологии. I–IV века. – [Электронный ресурс] / Сагарда Николай Иванович / под общ. и науч. ред. диакона А. Глущенко и А.Г. Дунаева]. – М.: Издательский Совет Русской Православной Церкви, 2004. – 796 с. (разд. паг.): ил. – Режим доступа: <http://mirknig.com/knigi/religiya/1181478603-lekcii-po-patologii-i-iv-veka.html>. 12. Трубецкой С.Н. Учение о Логосе в его истории / Сергей Николаевич Трубецкой; сост., ред. и вступ. статья П. П. Гайденко; примеч. П.П. Гайденко, Д.Е. Афиногенова // Сочинения. – М.: Мысль, 1994. – С 43–483, 1 л. портр.— (Филос. наследие). 13. Платон Филеб / Платон; пер. Н. В. Самсонова // Соч.: в 3 т. – М.: 1968–1972. — Т. 3, Ч. 1. – С. 11–97. 14. Иустин, философ и мученик. Апология 2. – [Электронный ресурс] / Св. Иустин, философ и мученик // Творения. – М.: “Паломник” — “Благовест”, 1995. – С. 105–125. – Режим доступа: <http://www.aleteia.narod.ru/just/ap2.htm>. 15. Иустин, философ и мученик. Апология 1. – [Электронный ресурс] / Св. Иустин, философ и мученик // Творения. – М.: “Паломник” — “Благовест”, 1995. – С. 31–105. – Режим доступа: <http://www.aleteia.narod.ru/just/ap1.htm>. 16. Barnard, L. W. Justin Martyr: his life and thought. – [Электронный ресурс] / L. W. Barnard. – London: Cambridge U.P. – 1967. – 194 pp. – Режим доступа: [http://books.google.com.ua/books?id=bS49AAAAIAAJ&pg=PP3&lpg=PP3&dq=Barnard,+L.+W.+\(1967\).+Justin+Martyr&source=bl&ots=psgmVB3Cz&sig=WwewUMDkbyFmlajYGg5odSA3CT0&hl=uk&sa=X&ei=cwduUMCVAqXT0QX2qICQAg&ved=0CC8Q6AEwAzgU](http://books.google.com.ua/books?id=bS49AAAAIAAJ&pg=PP3&lpg=PP3&dq=Barnard,+L.+W.+(1967).+Justin+Martyr&source=bl&ots=psgmVB3Cz&sig=WwewUMDkbyFmlajYGg5odSA3CT0&hl=uk&sa=X&ei=cwduUMCVAqXT0QX2qICQAg&ved=0CC8Q6AEwAzgU). 17. Helleman W. E. Justin Martyr and the Logos: an Apological strategy. – [Электронный ресурс] / Wendy Elgersma Helleman // *Philosophia Reformata*. № 67. – 2002. – P. 128–147. – Режим доступа: http://www.philosophiareformata.org/content/index.php?structure_id=750dcea0e2ce48376f28a22f6cbf7f2d&download=584. 18. Osborn, E. F. Justin Martyr. – [Электронный ресурс] / E.F. Osborn. – Tubingen: Mohr (Siebeck). – 1973. – P. 228. — Режим доступа: http://books.google.com.ua/books?id=Wu6NrINgkP0C&printsec=frontcover&dq=Osborn,+A.+F.+Justin+Martyr&source=bl&ots=AHZSlBfwAd&sig=5_4CGjQ1Hqban215QIgN9aH50&hl=uk&sa=X&ei=NgFyUL3ABMa80QWWjoHQAQ&ved=0CC0Q6AEwAA#v=onepage&q&f=false. 19. Гарнак А. История догматов. – [Электронный ресурс] / Адольф Гарнак // *Общая история европейской культуры*. – Т.6: Раннее христианство, отдел II. – СПб.: Издание Брокгауза и Ефрона, 1911. – С. 219–467. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/dogmatika/Garnak_int.php. 20. Жильсон Э. История средневековой философии. – [Электронный ресурс] / Этьен Жильсон. – М.: Культурная Революция, Республика, 2010. – 678 с. – Режим доступа: http://platonanet.org.ua/load/knigi_po_filosofii/istorija_srednevekovaja_zhilson_eh_dukh_srednevekovoj_filosofii_giffordovskie_lekcii_universitet_aberdina/8-1-0-3034. 21. Allert G. D. Revelation, thruth, canon, and interpretation6 studies in Justin Martin’s Dilogue with Trypho. – [Электронный ресурс] / G.D. Allert. – Leiden; Boston; Koln: Brill. – 2002. – 315 p. – Режим доступа: [http://books.google.com.ua/books?id=wGsJ8ndwDnQC&pg=PA278&lpg=PA278&dq=Barnard,+L.+W.+\(1967\).+Justin+Martyr&source=bl&ots=1OUHEtTXV&sig=ts9dNZuiVv3GDaOsaC_2dWPmtuM&hl=uk&sa=X&ei=PwNyULKiHY6N0wWgtIGABw&ved=0CGMQ6AEwCQ#v=onepage&q=Barnard%20\(1967\).%20Justin%20Martyr&f=false](http://books.google.com.ua/books?id=wGsJ8ndwDnQC&pg=PA278&lpg=PA278&dq=Barnard,+L.+W.+(1967).+Justin+Martyr&source=bl&ots=1OUHEtTXV&sig=ts9dNZuiVv3GDaOsaC_2dWPmtuM&hl=uk&sa=X&ei=PwNyULKiHY6N0wWgtIGABw&ved=0CGMQ6AEwCQ#v=onepage&q=Barnard%20(1967).%20Justin%20Martyr&f=false).